

TRANSPONAVIMAS

Specialiais tarmių rašmenimis užrašytus (transkribuotus) tekstus tinkamai nepasirengusiam skaitytojui perskaityti ir suprasti sunku. Todėl kalbotyroje taikomas transponavimas – įvairuojantys tarmių garsai perteikiami bendrinės kalbos (bk) atitikmenimis ir užrašomi bk įprastais rašybos ženklais. Dėsningas tarmių kirčio atitraukimas irgi atstatomas pagal bk. Nedėsningais atvejais paliekami tarmei, o ne bk įprasti variantai. Tarmių morfologija, leksika ir sintaksė transponuojant nekeičiama pagal kodifikuotas bk normas. Sutrumpėjusios formos nepapildomos, nes sakytinėje kalboje jų itin gausu, o visi papildymai transponuotą tekstą padarytų nenatūralų. Būtinai paaiškinimai pateikiami laužtiniuose skliaustuose.

VARTOJAMI ŽENKLAI

Transponuotame tekste vartojamos visos bk tekstuose įprastos raidės ir trys pagrindiniai kirčio ženklai – kairinis (˘), dešininis (˙) ir riustinis (˜). Pagalbiniai ženklai – laužtiniai [] ir lenktiniai () skliaustai.

Laužtiniuose skliaustuose pateikiamos nutrūkusių, nebaigtų tarti žodžių dalys, pvz.: pasikiř[sdavo], gelež[inis], ir kito žmogaus kalbos intarpai.

Lenktiniuose skliaustuose aiškinama: a) transponuotų žodžių leksinės reikšmės, nesutampančios su bk, pvz.: Pelesōs dievāitis ('mėnulis'), arba žodžiai, kurių bk visai nėra (tarmybės ir svetimybės), pvz.: pietų aukštaičių kadōkai ('toks apavas'), žemaičių vėpelis ('išsižiojėlis'); b) retesnės ar neįprastos žodžių formos, pvz.: Klaipėdos krašto aukštaičių nerōdėsi ('nesirodė'), šiaurės žemaičių l'ô·b oškâ.ls ('užkaldavo'); c) sutrumpėjusios žodžių formos, kai be paaiškinimo jos gali būti suvokiamos dvejopai ar visai nesuprantamos, pvz.: kad būt ('būtų') (bendratis ar tariamosios nuosakos 3 asmuo?), pamāčius ('pamačiusi') (moteriškosios giminės dalyvis ar padalyvis?), senōvė ('senovėje') (vardininkas ar vietininkas?).

Tame pačiame tekste žodis aiškinamas tik pirmą kartą, besikartojančios ar išvestinės jo formos neaiškinamos.

FONETIKA

Tarmių fonetiniai pakitimai perteikiami bk atitikmenimis. Pirmiausia šis principas taikomas svarbiausioms fonetikos ypatybėms, skiriančioms tarmes ir patarmes, pvz.: žemaičių patarmių pēins dōun^a, pī·i^lns, dú·u^lna, pē·ns, dó·na transponuojami vienodai – pīenas, dúona; rytų aukštaičių patarmėje įvairuojantys bk an, en atitikmenys, pvz.: kú.ndα / kō.ndα, keñ'.č^b / kiñ'.či. transponuojami kánda, keñčia.

Transponuotame tekste neatsispindi ir tokie dėsningi fonetiniai reiškiniai, kaip balsių kokybiniai ir kiekybiniai pasikeitimai, pvz.: pietinių panevėžiškių á.vižus ~ ávižas, šiaurinių panevėžiškių dukiné·i^b ~ dūkinėjo, žmó·n^bs' ~ žmónės, má·m^b ~ mamà; šiauliškių ž'uñ'ks'n'us ~ žingsniūs; balsių nukritimas / iškritimas niekada nekirčiuojamose galūnėse, pvz.: raseiniškių vā.ĩks ~ vaĩks, rē.ĩk ~ reĩkia.

Nedėsningai pakitusi tarmės fonetika transponuojant paliekama, pvz.: kauniškių jæ·gu ~ jėgu, didìmas ~ didìmas ir kt.

KIRČIAVIMAS

Dėsningas kirčio atitraukimas atstatomas pagal bk dėsnius, pvz.: šiaurinių aukštaičių ir žemaičių dābà ~ dabà, žinai ~ žinaĩ, pĩ.n'õŋ'gε ~ pinigaĩ, lė·k'õ ~ lėkiaũ, nègal⁽ⁱ⁾ ~ negali, kėitė ~ kieti.

Jeigu tarmės ir bk kodifikuota kirčio vieta nesutampa dėl skirtingų priegaidžių, ji nustatoma pagal tarmės normą, pvz.: kauniškių daugi·bàè ~ daugybè (bk daugýbe), uteniškių žĩ.ŋ'ks'n'us ~ žĩngsnius (bk žĩngsnìus).

Visose šnektose pasitaiko nedėsningų kirčio atitraukimo atvejų, kartais kirtis gali būti atitrauktas atsitiktinai. Tuomet transponuojant jis atstatomas pagal bk kirčiavimo taisykles. Jeigu bk ir tarmėje priegaidės nesutampa, taikomos tarmės taisyklės, pvz., kirčio neatitraukiantys vakarų aukštaičiai kauniškiai gali sukirčiuoti dræbulaites, tuomet transponuojant kirčiuojama drebulaitès, nes šnekte žodžiai su šia priesaga kirčiuojami kitaip nei bk – tvirtagališkai.

Vienskiemeniai žodžiai pateikiami taip, kaip šnektos tekste: kirčiuojami, jei buvo kirčiuoti, nekirčiuojami – jei nekirčiuoti.

Įvairūs priegaidžių variantai, pvz.: laužtinė (šiaurės žemaičių turiej^e ~ turėjo, â.r'kl' ~ árklj), kirstinė (širvintiškių gil'àu ~ giliaũ, labai ~ labaiĩ), vidurinė (panevežiškių gaid'is ~ gaidýs, uteniškių nuvæ.jáu ~ nuejaũ) ir kiti (raseiniškių kã.ř'.štis ~ kaĩštis, mergã.ĩ.tj ~ mergãitė), transponuojant atitinkamai apibendrinami ir žymimi tvirtapradės arba tvirtagalės priegaidės ženklais, o transponuotas trumpas kirčiuotas balsis (tarmėje nebūtinai buvęs trumpas) žymimas kairiniu kirčio ženklu (pvz., šiaurės žemaičių bõ.v^a ~ bùvo). Laikomasi nuostatos nekeisti tarmėje vartojamos priegaidės prigimties, net jei ji ir nesutampa su vartojama bk, pvz., žodis bažnỹciã. priklausomai nuo tarmės, rašomas ir bažnỹciã ir bažnỹciã.

Tais atvejais, kai sunku nustatyti aiškią priegaidę, laikomasi tarmės, o ne bk sistemos, pvz.: vilniškių túos, anúos ~ túos, anúos ir kt.

MORFOLOGIJA

Transponuojant parodomos visos tarmei būdingos ypatybės: savitos linksnių galūnės ar veiksmažodžių formos, vardažodžių ar veiksmažodžių kamienų mišimas, morfologinio trumpėjimo atvejai ir kt. Visos šios formos transponuotame tekste paliekamos tokios pat kaip tarmėje, lenktiniuose skliaustuose pateikiami tik sudėtingesnių ar retesnių formų paaiškinimai, pvz.: pietų aukštaičių ví·ru ~ výru ('vyruĩ'), pamylėtai ('pamylėtum'), vilniškių mūsomp ('pas mus'), Zietelos bit ('buvo'). Neaiškinamos sutrumpėjusios, bet suprantamos formos, pvz., kauniškių dgs. naud. galvóm ~ galvóm, arba perėjusios į kitą kamieną, pvz.: širvintiškių tú·rem ~ tũriam, prietų aukštaičių á·vę·s ~ ávės, Klaipėdos krašto aukštaičių dgs. gal. mó·teras ~ móteras.

LEKSIKA

Transponuotame tekste paliekama visa leksikos įvairovė. Lenktiniuose skliaustuose po transponuotų žodžių pateikiami aiškinimai, t. y. bk atitikmenys. Dažniausiai aiškinamos: a) svetimybės, pvz.: kauniškių matikais ('kauptukais'), apsirėdyti ('apsirengti'), spatù ('kastuvu'), Klaipėdos krašto aukštaičių zelniėrių ('kareivių'); tarmybės, pvz.: prietų aukštaičių bernáičių ('brolių'), panevežiškių prižilino ('menkai užbaltino'), daugumos rytų aukštaičių ānas ('jis'), kauniškių kãp ('kai').

SINTAKSĖ

Rečiausiai lenktiniuose skliaustuose aiškinamos sintaksinės konstrukcijos, pvz.: kauniškių jau jį ('jo') neatlaikysi, raseiniškių pavydi tą bažnyčią ('tos bažnyčios'), pietų aukštaičių gyvenù Varėnõn ('Varėnoje'), panevėžiškių bũlbos vėrda terp pũodo ('puode').

Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija, sudarė Rima Bacevičiūtė, Audra Ivanauskienė, Asta Leskauskaitė, Edmundas Trumpa, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2004, p. 21–23.